

निशाणी डावा अंगठा : कादंबरी आणि चित्रपट

प्रा.डॉ. सुभाष माणिकराव कदम

सहाय्यक प्राध्यापक

दयानंद कला महाविद्यालय, लातूर

‘निशाणी डावा अंगठा’ ही रमेश इंगळे यांची बहुचर्चित कादंबरी आहे. ही कादंबरी उघडउगड शिक्षण व्यवस्थेवर भाष्य करणारी कादंबरी वाटते; पण तिच्यातील विविध विषयांची चर्चा, पात्रांचे संवाद यावरून या कादंबरीत एकच विषय आला आहे असे मात्र म्हणता येणार नाही. यापूर्वी मराठी साहित्यात कादंबरी वाङ्मयाची 1857 पासूनची दीर्घ परंपरा आहे हे पहाता कादंबरी वाङ्मयाने नवीन नवीन विषय हाताळलेले दिसतात. हरीभाऊ पूर्व व हरीभाऊची कादंबरी, वा. म.जोशी व श्रीधर व्यंकटेश केतकर यांची कादंबरी, ना. सी. फडके व वि. स. खांडेकरांची कादंबरी, र. वा. दिर्घ व श्री. ना. फेंडसे यांची कादंबरी इत्यादी कादंबरीकारांनी मराठी साहित्याला नवीन विषय देऊन वळन लावले. 1960 नंतर मराठी साहित्य वास्तवादाकडे जास्त ओळखले दिसते. ग्रामीण साहित्य, दलित साहित्य, स्त्रीवादी साहित्य, आदिवासी साहित्य या साहित्य प्रवाहांनी मराठी साहित्यात वास्तव समाज चित्रित केले. त्याअर्थाने ‘निशाणी डावा अंगठा’ ही वास्तववादी कादंबरी आहे. एक वेगळा विषय घेऊन लिहिली गेलेली कादंबरी आहे.

‘निशाणी डावा अंगठा’ ही कादंबरी 2005

मध्ये प्रथम प्रकाशित झाली. त्यानंतर या कादंबरीच्या 2006, 2007, पुनः 2007 व 2009 आणि नंतरही पुनमुद्रण करून आवृत्त्या निघाल्या. या वरून या कादंबरीची वाचळप्रियता होती व लोकप्रियता आपणास लक्षात येते. 1960 नंतर जे मराठी साहित्य विविध रूपांनी येऊ लागले त्यात वास्तविकता होती. रंजनवादी लेखन आले पण त्यांची संख्या कमी होत गेली. त्या अर्थाने ही 2005 मध्ये वास्तविक समाज दर्शनावर लिहिलेली कादंबरी आहे. त्यातही या कादंबरीत मुख्य प्रश्न आला आहे तो साक्षरता अभियान. महाराष्ट्र शासन जनहितार्थ कितीतरी योजना जाहीर करते; पण त्याची शासकीय पातळीवर अंमलबजावणी मात्र हास्यास्पद होते. मंत्रालयापासून ते खालच्या स्तरापर्यंत फक्त कागदी घोडे नाचवले जातात. ती योजना कागदी आकड्यावरून यशस्वी झालेली असते. याचे चित्रण या कादंबरीत केले आहे. साक्षरता अभियान हा या कादंबरीचा मुख्य विषय आला आहे. लेखक रमेश इंगळे स्वतः प्राथमिक शिक्षक होते व नंतर त्यांनी बुलढाणा जिल्हा परिषदेत काम केले आहे. यावरून लेखकाने हे सर्व समाजामध्ये पाहिले आहे. लेखकाकडे सूक्ष्म निरीक्षण करण्याची कला आहे. जी सर्व व्यक्तीकडे असत नाही. महात्मा गांधी जयंती

निमित्त 2 ऑक्टोबर 1997 ला साक्षरता अभियानाची घोषणा केली जाते व ते पुढे तीन वर्षे चालणार असते. या साक्षरता अभियानाचे प्रत्यक्षात काय झाले ते लेखकाने पाहिले आहे. ते वास्तव या कादंबरीच्या रूपाने मांडले आहे. त्यांनी यासंदर्भात कादंबरीतच सुरुवातीला, “दा. गो. काळे, मनोज सुरेंद्र पाठक, मंगेश नारायण काळे, रवींद्र इंगळे, दिनकर दाभाडे, दिनकर मनवर, प्रकाश नागोलकर, अनंत सिरसाट, अनिल राजपूत, गजानन मुदलीयार, राजेंद्रबापू पाटील ही ‘शब्दवेध’च्या गोतावळ्यातील माझी माणसं या लेखनाच्या मुळाशी आहेत. आमच्या रंगलेल्या गप्पांच्या फडातच या लेखनाचे बीज गवसले” असे लेखक कादंबरीच्या निर्मितीमागील मूळ कथानक कसे सूचले ते सांगतो.

ही कादंबरी शिक्षण विभाग, गावातील शाळा यांच्या वातावरणात घडते. महाराष्ट्र शासन ज्या वेळेस साक्षरता अभियानाची घोषणा करते. त्यावेळी बुलढाणा जिल्ह्यात साक्षरता अभियान सुरु होणार आहे व त्याच्या अमल बजावणीसाठी प्रत्येक केंद्रातून एका शिक्षकाची नेमणूक केली जाते. यासाठी रंगनाथ भास्कर डुकरे यासाठी अर्ज करतो. अर्ज करताना त्याच्या मनात ना दिवसभर शाळेत जाणे ना टाईमची कटकट असल्यामुळे दिवसभर बायको जवळ राहता येईल म्हणून तो यासाठी उत्सुक असतो व त्याचीच निवडही केली जाते. अशीच प्रत्येक शाळेतून एक पूर्वेका निवडला गेला. प्रत्येक गावात निरक्षरांचे सर्वेक्षण, 10 निरक्षरांचा एक गट, त्यासाठी एक स्वयंसेवक व एक शिक्षक नेमायचा आणि दररोज

रात्री आठ ते दहा या वेळेत या निरक्षरांना साक्षर करण्यासाठी प्रयत्न करायचे अशी ही योजना होती. गावागावातून सर्वेक्षण केले जाते, त्यांच्या याद्या तयार केल्या जातात, त्या वरिष्ठांकडे पाठविल्या जातात. गटशिक्षण अधिकारी, केंद्रप्रमुख, रात्रीची शाळा तपासणी करण्यासाठी भोनगाव, सावरगाव इत्यादी गावात जातात. या सर्व प्रसंगाचे चित्रण या कादंबरीत आले आहे; पण तपासणी करताना कोणत्याही गावात या साक्षरता अभियानाचे वर्ग सुरु आहेत असे दिसत नाही. सर्वजण कागदोपत्री हजऱ्या, अहवाल तयार करतात. शिक्षक, स्वयंसेवक एकमेकांना सांभाळून घेतात. हे अभियान तीन वर्षे चालते व शेवटी अंतर्गत मूल्यमापन परीक्षा व बाह्यमूल्यमापन परीक्षा घेऊन साक्षरता अभियान पूर्ण यशस्वी झाले असे कादोपत्री जाहीर केले जाते. वर्तमानपत्रात बातम्या येतात. जिल्ह्यांना पुरस्कार मिळतात, त्यांच्याही बातम्या येतात. कागदावर 100% साक्षर झाले असे रिपोर्ट जातात व जिल्हा 100% साक्षर म्हणूनही घोषित केला जातो. असे कादंबरीचे साररूपाने कथानक आहे.

या कादंबरीचा सूक्ष्मपणे विचार केला तर या कादंबरीत तीन विभाग आपणास करता येतील. साक्षरता अभियान राबवणारे प्रशासन व अधिकारी, प्रत्यक्ष निरक्षरांना शिकवणारे शिक्षक आणि तिसरा निरक्षर या तिघांचीही साक्षरता अभियानाविषयी उदासीन भूमिका दिसते. साक्षरता अभियानातील शिक्षक निरीक्षक व निरक्षर ज्या वेळेस संवाद करतात त्यावेळी ते

सद्याची सामाजिक, राजकीय, स्त्रीयांची परिस्थिती, जातीवाद, धर्म, दैववाद, भ्रष्टाचार, शिकलेल्या स्त्रियांवर भाष्य, ब्राह्मण पुजारी, पूजा इत्यादींवर ते मार्मिक, उपहासात्मक पण वास्तव उपरोधक शैलीत बोलतात. हे संवाद जणू सद्याची परिस्थितीच बोलून जाते आणि यातून वाचकांना विचार करायला गंभीर केल्याशिवाय रहात नाही. उदाहरणार्थ काही संवाद...

प्रायमरी टिचर म्हणजे नोकरीच नाही हे सरकारनं सालानं ठेवलं लोकं हायेत.कव्हा कोणत्याबी कामाले जुपा, बैलावानी हायेतच तयार. इलेक्शन आलं... तयार, जनगणना आली... तयार, पल्स पोलिओ... तयार, लोकशाहीचे ऑपरेशन करा कशाचाही सर्वे आला तरी शिक्षक तयारच. "अहो, हे निरक्षर तर आपल्याकडून बापजन्मात साक्षर होणार नाहीत; पण या भानगडीत शाळांतली ही पोरं मात्र निरक्षर झाल्याशिवाय राहणार नाहीत." दुसरा संवाद

"भाऊ, असे महत्वाचे कागद जमा करून आपली अलमारी भरली. प्रत्येक सरकारी कागद महत्वाचाच असतो, फक्त त्याला महत्व किती द्यायचं हे आपलं आपणच ठरवायचं असतं." तिसरा संवाद

"काही वाढत-फिढत नाही, हा तुमचा कागद वाचतंय कोण, तिथं कोणाले रिकामपण हाये, आपण इथं मार अक्षर चांगलं काठ, समास सोड, ही ओळ बदल, तो शब्द खोड, शिक्का पुसट झाला, पुन्हा मार, जावक लाल शाईत लिही, ह्या भानगडी करतो.तिथं हा कागद कोठंजाऊन पडल, सांगतासी येत नाही. या

अभियानाचे मारे साऱ्या गावाहीचे अहवाल रोज ऑफिसात येऊन पडतेत. त्याहीले कोणी हुंगतली नाही. हे कागदाहीले गट्टे झाले. ऑफिसात साहेबाची खुर्ची ठेवायलेबी जागा नाही. त्या गंजात आपला कागद जाऊन पडला तर पुन्हा पाहायचा म्हणाला तं सापडणार नाही. आहो, हे काही खरं नाही. समद असंच चालू हाये. त्याहीनं मिळून दोन ओळी धाडल्या की आपण इकडून चार ओळी धाडायच्या. त्याहीनं म्हणलं,हे हे पाठवा; तं आपण थातूर मातूर आकडे भरायचे अन् म्हणायचं हे हे सेवेशी सादर. त्याहीन म्हणलं की तुम्ही टाळटाळ करता; तं आपण म्हणायचं, नाही, हे राष्ट्रीय कायं आम्ही निष्ठेने करतो. त्याहीनं म्हणलं, तुमचे वर्ग भरत नाहीत; आपण म्हणायचं, नियमित भरतात. त्याहीन म्हणलं, निरक्षरांना अजून अंक-ओळख नाही; आपण म्हणायचं बेरीज-वजाबाक्या करतात. त्याहीन म्हणलं, अक्षर ओळख नाही; आपण म्हणायचं, निबंध-पत्र लिहितात. बस... असचं चालू द्याचं. आपला शेंडा वाकू द्यायचा नाही, जिभंचाबी आणि पेनायाबी अन् आपण का कबूल केलं की मंग ते उरावरच बसतेत. त्याकरता त्याहीले चान्सच द्यायचा नाही."

"अधिकारी लोक हे कागदांशीच बोलत असतात आणि कागदाचं एकत असतात."

कादंबरीतील वरील संवाद सरकारी यंत्रणेवरभाष्य करतात. यात अस्सल विदर्भातील भाषा आली आहे. यातून सरकारी अधिकारी, योजना राबवणारी यंत्रणा यांचा कागदी कारभार यांच्यावर उपहासात्मक शैलीत हे संवाद वास्तव

चित्रण करतात.

शिक्षण व्यवस्थेत साक्षरता अभियाना विषयी शिक्षकांची ही भूमिका होती. शासनाकडून विविध योजना शिक्षकांच्या माध्यमातून राबवल्या जातात. पण शिक्षकांचे मूळ कार्य विद्यार्थ्यांना शिकवणे आहे. हे शासन लक्षात घेत नाही. त्यांना योजना राबवायची असते. यशस्वी करायची, किती झाली, कशी झाली, साध्य काय झाले याचा विचार कोणी करतो की नाही, हे कादंबरीतून लेखक सूचवत आहे.

या कादंबरीत प्रशासकीय अधिकारी योजना राबवण्याविषयी ही उदासीन दिसतात. जिल्ह्यालाच कलेक्टरपासून ते मुख्याध्यापकांपर्यंत सारी यंत्रणा कागदाच्या अकड्यावर चलते. सीओ, उपसीवो, बीडीओ, बीओ, चाळीस एडीआ, पैठ इओ, चारपाच प्रौढ प्रोजेक्टर इओ, 130 केंद्रप्रमुख, 130 कार्यकर्ता, अभियानाचे काही जिल्हा समन्वयक, तालुका समन्वयक, निरीक्षक, शिक्षक सुमारे 7000 एवढी यंत्रणा साक्षरता अभियानासाठी जिल्ह्यात कार्यरत असते. हे सर्व कागदावर चालते. या सर्वाना साक्षरता अभियान यशस्वी करायचे असते तेही कागदावरच. त्यासाठी सर्व अधिकारी एकमेकांना आदेश देत राहतात. तात्काळ, अतिमहत्त्वाचे, कामात दिरंगाई केली तर कार्यवाही, हे राष्ट्रीय कार्य आहे, दोन दिवसात अहवाल पाठवा, यामध्येच प्रशासकीय यंत्रणा गुंतलेली अते. अहवाल पाठवणे, वरिष्ठांकडे माहिती देणे याचेच टेन्सन यांना असते.याचे टेन्शन व माहितीही निरक्षरांना नसते.

ज्याच्यासाठी ही यंत्रणा राबवली जाते त्या दोन लाख निरक्षरांना याचे काही देणेघेणे नसते. निरक्षरांना अक्षरधारा भाग-1, भाग-2, भाग-3 शिकवून झालेत, त्यांच्या वाचन-लेखन अंकज्ञान क्षमता तपासल्या, त्याचे गुणदान झाले, आपल्या गावातील सर्व निरक्षर साक्षर झालेत, हे सर्व रेकॉर्ड सागतं. रेकॉर्ड जे सांगतं तेच खरं, बाकी मग कोणी कितीही ओरडले तरी त्याला अर्थ नसतो. आधिकाऱ्यांच्या पुढे असते रेकॉर्ड आणि रेकॉर्डच्या मागे असतात अधिकारी अशी प्रशासनातील परिस्थिती कादंबरीकार दाखवतात. ती शिक्षकांच्या, आधिकाऱ्यांच्या संवादातून साक्षरता अभियानावर तर भाष्य करतातच, त्याशिवाय प्रशासकीय कारभाराचा गोंधळही आपणासमोर चित्रित करतात.

या शासकीय रेकॉर्डमध्ये निरक्षरांची नावे असतात. पण त्या निरक्षरांना यासंदर्भात काही माहीत नसते. कागदोपत्री ते साक्षर असतात पण प्रत्यक्षात ते निरीक्षरच असतात. ही योजना निरक्षरांसाठी आहे हे खरे आहे. पण त्याचे प्रश्न आणखीन वेगळे आहेत. तो म्हणजे भाकरीचा प्रश्न शिक्षक निरक्षराकडे गेल्यास निरक्षर जे बोलतात ती ग्रामीण समाजातील माणसांचे वास्तव आहे. "का हो गुजी, आता समजा, आम्ही शिकलोबी, तं आमाले काय भेटणार हाये? जवा शिकायचं वय होतं तवा काही कोणं आमाले हात धरून बसवलं नाही.शालंत ये म्हंटलं नाही. आता काय राहयलं? अर्थ उबार जगणं झालं, बर, आमाचे लिहता-वाचता येत नवतं तरी आमचं तं काही आडलं नाही बुवा एवढ्या जिंदगानीत.

बिनशिकल्यानं काही आडत नसल तं शिकून बी काय फायदा? सांगा गुजी, तुमीच सांगा.” (पृ. 10) तं गुर्जी, जंवाच्या गोष्टी तव्हाच केल्या तं बऱ्या व्हातात. आता कामधंदा करून आपलं, पोराहीचं पोटं भरायचं का पाटी-पुस्तक घेऊन, क कढईचा क, ब बदकाया ब, करत बसयाचं? तुमी नराज होऊ नका गुर्जी, पण हे आसं हाये, राजे हो. तुमीबी का तुमच्या मनानं म्हणता म्हणा. तुमाले तिकडून वरून येतो दड्या, तवा तुमी बिचारे फिरता यांच्या घरून त्यांच्या घरी अन् त्यांच्या घरून यांच्या घरी.” (पृ. 11) हा ग्रामीण माणसांचे प्रश्न शिक्षण व्यवस्थेवरच प्रश्न उपस्थित करतात. आजच्या शिक्षणातून रोजगाराच्या व जगण्याचे प्रश्न मिटत नाहीत. त्यात या निरक्षरांच्या भूमिकाही निराशावादी दिसतात. तोंड पाण्यापर्यंत न्या की पाणी तोंडापर्यंत आणा. प्यायची इच्छाय नसेल तर काही खरं नाही. शिक्षक आणि प्रशासन तरी काय करणार. अशी निरक्षरांची परिस्थिती या कादंबरीत चित्रित केली आहे. यावरून निरक्षरांचाही दोष नाही. त्यांना पोटाचा प्रश्न मिटण्यापुढे दुसरे सूचतच नाही. ग्रामीण भागातील गरिबी दुःख, भाकरीचा प्रश्न गंभीर आहे.

ही कादंबरी वास्तवदर्शन करणारी आहे. या कादंबरीचे कोणत्या वाङ्मय प्रवाहामध्ये वर्गीकरण करता येईल अशा प्रश्न उपस्थित केला तर या कादंबरीला ग्रामीण कादंबरी म्हणावे लागेल. कारण ही कादंबरी साक्षरता अभियानावर भाष्य करणारी असली तरी या कादंबरीतील

कथानक घडते ते खेड्यामध्येच. भोनगाव, सावरगाव, मुंगळा, ही गावे व तेथील वातावरण या कादंबरीत येते. ग्रामीण भागातील जिल्हा परिषद प्राथमिक व माध्यमिक शाळा व त्या गावातील पात्र या कादंबरीत येतात. ही सर्व गावे विदर्भातील दाखवली आहे. अर्थातच या कादंबरीत विदर्भातील वऱ्हाडी भाषेची लकब पात्राच्या तोंडी येणाऱ्या संवादातून वेळोवेळी जाणवतेही. ज्याले, त्याले, लोकहिले, मले हे शब्द वऱ्हाडी भाषेतील या कादंबरीत वेळोवेळी आले आहेत. लेखकाने म्हणी, वाक्प्रचार यांचाही वापर केलेला आहे. उदा. उंदराले गवसची चिंदी, इथं ठेऊ का तिथं ठेऊ, सौ बकी और एक लिखी, चोरलमध्ये हिरो आणि पॉक्टिकलमध्ये झिरो इत्यादी म्हणीचा वापरही कादंबरीचे भाषिक सौंदर्य वाढवतात. भाषेची लकब वापरून त्या त्या पात्रांचे व्यक्ती वैशिष्ट्ये, स्वभाव वाचकांसमोर लेखक चित्रित करतात. कादंबरी वाचत असताना वाचक त्या वातावरणाशी, ग्रामीण बोलीशी, व्यक्ती वैशिष्ट्याशी तल्लीन होऊन जातो. एवढी सहजता आणि निवेदनातील शैली वाचकांना मोहून टाकते व वाचक या कादंबरीतील पात्रांच्या संवादावर, विचारावर, प्रभावीत होतो. उपहास, विरोधाभास आणि निडंबन या कादंबरीत पानापानातून नोंद येतो. त्यातून लेखक समाजचिंतन करतो आहे. सामाजिक मूल्यांचा व्हास होत आहे. शिक्षण व्यवस्था कूचकामी झाली आहे. प्रशासनातील अधिकारी स्वार्थापोटी कागदोपत्री का होईना साक्षरता अभियान यशस्वी दाखवतात. पाटी, पेन्सिल, स्वाध्याय, गंडाळफळा, शाळा भेटीचा

दौरा केला नसले तरी दौरा दाखवतात, 10 लिटर डिझेल टाकले तरी पावती वाढवून घेतात. यातून समाजातील भ्रष्टाचार शिक्षण व्यवस्थेतही कसा आहे हे दाखवतो. जनतेचा कराच्या माध्यमातून आलेला पैसा विविध योजनांसाठी वापरला जातो पण त्यातून साध्य काहीही होत नाही. शिक्षण योजनेतील भ्रष्टाचार विषयाचे संवाद पुढील प्रमाणे येतात.

"कोण शिकून राहिलं, अन् कोण शिकवून राहिलं. त्याहिले तं आयतं करण भेटलं होतं, सगळे चरत होते कुरणात. वरून किती आले, खाली किती पोचले अन् मधात किती गायब झाले, माहीत हाय तुमाले? करोडोनं आले वरून, खाली थोडेसे शिपडले अन् बाकीचे मधातच गायब झाले." (पृ. 215)

"ह्या दोन-दोन रूपयांच्या टपऱ्या पाट्या, वीस-वीस रूपयेला लावेल हायते म्हणतात, किती पाट्या घेतल्या पुऱ्या जिल्हयासाठी? दोन लाख, एका पाटीवर अठरा रूपये, दोन लाख गुणिले अठरा, करा हिशेब तुम्हीच. त्या निरक्षर राहिले तं शंभरात एकावर किती शुन्य तेबी समजत नाही. लाखाची तं गोष्ट दूरच. पण त्यांच्या जीवावर मजा केली सगळ्यांनी. हे तं नुसतं पाट्याहीचं सांगतिलं. लेखनाहिले डब्बे, रबरं, पेन्सिली, गुंडाळी फळे, हजऱ्या, अक्षरधारहीचे पुस्तकं... अजून काय काय असलं जे तुमाले-आमाले माहीतबी नसल. सगळ्याहीचा हिशेब करसाल तं आपल्या पुऱ्या जिल्हयातल्या मास्तरलोकाहीचा वर्षभराचा पगारबी होत नाही तितका. शिकवणाऱ्याले खडकू नाही, काय तं त्यां

स्यवंसेवक. अन् मास्तर तं दावणीले उभाय हाये, कुणं बी जुपा... बिचारा! महिनाभर गांड घासतो त्याचे तीन-तीन महिने पगार नाही. पुन्हा त्याच्याच उरावर बसायले सगळे तयार. तुम्ही काहीच करत नाही. तुमच्या इथं काहाय काम नाही.. " (पृ. 215) पण सर, हे आपल्याला बोलता येत नसतं. सगळ्यांना कळतं, कुठं कशी-कोणाची डाळ शिजते? पण आपण मूग गिळून चूप बसायचं. आपल्याला सांगितलं ते करायचं निमूट. जमत नसले तर करायचं नाही पण एक शब्द काढायचा नाही, मला तुम्हीच सांगा आपण काय करू शकतो?" (पृ. 215-16) ही असे साक्षरता अभियानाच्या भ्रष्टाचारावरही चर्चा या कादंबरीत येते. त्याशिवाय अंधःश्रद्धा, दैववाद ही याविषयी कादंबरीकार मर्मक शब्दात वाचकांला सांगतो. या कादंबरीतील काही पात्र दैववादावर सडेतोड बोलताना दिसतात. सावरगावच्या शाळेतील हेडमास्तर भाऊसाहेब यांच्या तोंडी पुढील भाषा येते. "लोकांमधल्या अंधःश्रद्धेला असं विधायक वळण खरंच देता येऊ शकतं. मृत्यूचं किंवा आपत्तीचं भय माणसाकडून काहीही करून घेऊ शकतं. आपला देश तर या गोष्टीत मोठा नग आहे. माहिती, तंत्रज्ञानाचं युग आलंय म्हणतात. एकविसावं शतक हे तंत्रज्ञानाचे शतक आहे असं आताशा हमखास वाचनात येतं. या एकविसाव्या शतकात आपल्याच देशात कुठं कॉम्प्युटरचे वर्ग चाललेत तर कुठे साक्षरतेचे, किती विसंगती आहे ही!" (पृ. 172) समाजामध्ये देवीच्या नावावर पत्रिका वाटल्या जातात. जो कोणी इतक्या इतक्या पत्रिका वाटेल त्याला हे हे

यश मिळेल. अशी कोणीतरी साक्षरता अभियानासाठी निरक्षरांच्या दैववादाचा व अंधःश्रद्धेचा फायदा आपण घेऊ शकतो याची दोन्ही बाजूने चर्चा करतात. कादंबरीतील सावरगाव शाळेतील मुख्याध्यापक राठोड बी. बी. म्हणतात, "मी श्रद्धाळू माणूस आहे. मी जितका श्रद्धाळू आहे, तितकाच विज्ञानवादीही आहे. माझा देवावर आणि विज्ञानावर सारखीच श्रद्धा आहे. मी देवाच्या ठिकाणी देवाला व विज्ञानाच्या ठिकाणी विज्ञानाला मानतो. अशा पत्रिकांमधली गोष्ट खरी नसते हे मला कळतं. मला जर संतोषीमातेचं पत्र आलं तर मी सोळा किंवा त्यात सांगितली असतील तितकी पत्रं इतरांना धाडल्याशिवाय राहणार नाही. आता, ह्या पत्रिकेतील मजकूर खोटा आहे हे मला कळतं, परंतु मी ती फाडू शकत नाही. त्यासाठी लागणारी हिंमत माझ्याजवळ नाही. याला तुम्ही काय म्हणायचं ते म्हणा आणि मलाही मुख्य म्हणायचं की शहाणा, अर्धमुख की अर्धशहाणा, काय ते तुम्हीच ठरवा. आपला कशालाच विरोध नाही." (पृ. 172)

दुसरे शिक्षक त्यांना म्हणतात "भाऊ, अनिश्चित असली तरी तुमच्याजवळ निदान भूमिका तरी आहे. तुमचं कसं सर्व स्पष्ट आणि स्वच्छ. आत एक आणि बाहेर एक असं नाही. पण इतरांजवळ अशीही भूमिका नसते ते पूर्ण अंधश्रद्धाळू असतात आणि अंधश्रद्धेलाच शहाणपणा समजतात याचा मला संताप येतो." या शाळेतील एकाने अशी पत्रिका फाडली व सहा स्त्री शिक्षिकांनी तर त्या पत्रिकांना नमस्कार करून पर्समध्ये ठेवल्या. आपल्यासारख्या शिकल्यासवरल्या लोकांतही

भीतीचे भूत किती लवकर बसते. माणसाला देव दाखवला तर माणूस काहीही करायला तयार होईल. अन् त्यात प्रत्येकाला मरणाची खूप भीती असते. उपाशीतपाशी का होईना माणसांना जगावे वाटते. ज्याला त्याला जगणे गोड वाटते. हे समाजाचे मानसशास्त्रीय विश्लेषण सर्वानाच मान्य करावे लागेल. ही कमी जास्त सर्व खेड्यापाड्याची स्थिती लेखक या रूपाने ध्वनीत करतो. कादंबरीतील ही चर्चा, दैववाद अंधःश्रद्धा भारतीय समाजातील कर्मटपणा यावर मार्मीकपणे भाष्य करते म्हणजे तत्त्वज्ञानच वाटते. यातील एक एक संवाद ही कादंबरी भारतीय स्त्रियांच्या सामाजिक स्थानाविषयीही चर्चा करते.

स्त्रियांच्या सामाजिक स्थानावर निरक्षण स्त्री व साक्षर स्त्रियांविषयी शिक्षिका म्हणते, "सर, शिकणं... नोकरीसाठी बाहेर पडणं... आणि पगार कमावणं म्हणजे काही स्वतंत्र होणं नसतं. शिकलेल्या, कमावणाऱ्या बायांचे प्रश्न या अडाणी निरक्षर, पैशांशी संबंध न येणाऱ्या बायांपेक्षाही खूप वेगळे आहेत. आणि हे प्रश्न त्यांच्या शिक्षणानं आणि पैशानंच निर्माण केलेत. कधीकधी तर या अडाणी निरक्षर बायाच आमच्यापेक्षा सुखी आणि मुक्त वाटतात. आम्हाला अज्ञानात सुख असतं आणि बंधनात मुक्ती असते हे त्यांच्याकडं बघून कळतं. आमच्या बंधनाची आम्हाला जाणीव होते. ती बोचत राहते. पण बंधनं झिडकारण्याचं बळ आम्हाला कमावता येत नाही. या अडाणी बायांना बंधन म्हणजे काय तेच कळत नाही. त्यामुळे त्यांना त्याची सल नसते. बोच नसते. म्हणून

एका अर्थाने त्या मुक्त असतात. आम्ही उंबरठे ओलांडून, कमरेला पदर खोचूनही पिंजऱ्यात असतो तर त्या उंबरठ्या आत, डोक्यावर पदर घेऊन त्यांच्याच का होईना पण आकाशात भरारत असतात.” (पृ. 70-71) सिग्मॉन दि बोव्हाच्या द सेकंड सेक्स या ग्रंथाचा सारच हे स्त्रि पात्र बोलते. ही शिकलेल्या स्त्रियांची परिस्थिती समाजात आहे. एक शिक्षिका स्त्री पात्र या ठिकाणी बोलत आहे. शिकलेल्या स्त्रियांच्या सामाजिक स्वातंत्र्यावर हे मार्मीक भाष्य आहे. या कादंबरीतील सावरगाव शाळेतील जुबंड, जावाई पाचपांडे, विठोबा,, नवलाखे मुख्याध्यापक बी.बी. राठोड ही अशी पात्रे लेखकाने निर्माण केली आहेत. की त्यांचे संवाद म्हणजे समाजचिंतन, राजकारणावर भाष्य, जातीवादावर, धर्म, दैववाद, अंधःश्रद्धा स्त्रियांची परिस्थिती, राजकारण, भ्रष्टाचार यावर ते मार्मीक बोलतात. जणू वाचकांना असे वाटते की समाजातील वास्तव चित्रणावर भाष्य करणारी ही तत्त्वज्ञानी माणसे आहेत. ही पात्र वाचकांच्या नेहमी लक्षात राहतील अशी प्रभावशाली आहेत. स्त्रियांच्याच परिस्थितीविषयी बी. बी. राठोड हे पात्र म्हणते, “संगीत खुर्चीचं म्हणाल तं गावतल्या नव्वद टक्के बाया अजून खुर्चीवर बसल्याबी नसतील, आधी त्यांच्यात खुर्चीवर बसण्याची ताकद निर्माण करावी लागंन. अजूनही खेडेभागात बाईनं वरच्या आसनावर बसण्याची मानसिकता नाही. बाई, पण या लोकाहीले हे कोण सांगावं? स्पर्धा घ्या... घेतला, कार्यक्रम घ्या... घेतला.अहवाल पाठवा... पाठवला.”(पृ. 134)

हा संवाद संद्याची स्त्रियांची वास्तविक परिस्थिती सांगतो. या कादंबरीत साक्षरता अभियाना निमित्त समाजचिंतन लेखक मांडतो आहे. शासकीय योजनांची परिस्थिती मांडतो आहे. सरकार आणि प्रशासन, सर्व सामान्य जनता यांच्यामध्ये समन्वयच नसतो. साक्षरता अभियानाच्या निमित्ताने मिटिंगावर मिटिंगा घेतल्या जातात. त्यातून एकच सूर उमटतो की, एक वेळ शाळेचे काम म्हणजे अध्यापनाचे काम मागे ठेवा तरी चालेल, परंतु जे निरक्षर आहेत ते साक्षर झालेच पाहिजेत. हीच परिस्थिती झाली आहे. निरक्षरांना साक्षर करण्यामध्ये ज्यांना साक्षर करण्याचे ते निरक्षर राहत आहेत अशीही वास्तविका या कादंबरीतून येते.

मराठीत काही कादंबरीवर चित्रपटही निघाले. त्यांपैकी “निशाणी डावा अंगठा” या कादंबरीवरही “निशाणी डावा अंगठा” या नावानेच मराठी चित्रपट निघाला. यावरूनच या कादंबरीतील विषय, पात्र, संवाद, भाषेची वन्हाठी शैली हे किती म्हत्वाचे आहेत हे आपणास लक्षात घ्यावे लागतील. कारण कोणत्याही कादंबरीवर चित्रपट निघताना निर्माता, दिग्दर्शक, कलाकार त्या कादंबरीतील कथानक प्रभावशाली होईल का? याचा विचार करतात. तो त्यांनी या कादंबरीत पाहिला व त्याचे फलीत म्हणजे तो कादंबरीप्रमाणे लोकप्रियही झाला. मी सुरुवातीला चित्रपट पाहिला व नंतर कादंबरी वाचली. पण चित्रपटापेक्षा कादंबरी मला सरस वाटली. कादंबरी वाचताना पात्रांच्या तोंडून येणारी भासा, दैववाद, भ्रष्ट व्यवस्था शिक्षाकांचे मूळ कार्य व सरकार

देत असलेली अतिरिक्त कार्य, राजकारण, अंधःश्रद्धा, जातिव्यवस्था, स्त्रियांची सामाजिक परिस्थिती व स्थान, देवदैवता व पूजा, ब्राह्मण ग्रामीण माणूस, त्यांचे प्रश्न, गरिबी, शिक्षणातून निर्माण होणारी बेकारी म्हणजेच शिक्षणाचा कुचकामीपणा इत्यादी प्रश्नांबाबत येणारे संवाद वाचकांना गंभीर करतात. कादंबरीतील पात्र जणू एका एका विषयावर अभ्यासपूर्ण चर्चा करत आहेत. तत्त्वज्ञान सांगत आहेत. सद्यस्तिथीवर भाष्य करत आहेत. तसेच गंभीर सामाजिक प्रश्न उपहासात्मक शैलीत सांगत हसवतात व चिंतन करायला लावतात. चित्रपटात हे सर्वच घटना प्रसंगावर आधारित विषय घेतलेले दिसत नाही. चित्रपटही सरस ठरला आहे पण वाचक आणि प्रेक्षक या दोन्ही भूमिकेतून मी पाहिले तर मला कादंबरी श्रेष्ठ वाटली. सावरगावची शाळा केंद्रस्थानी ठेऊन चित्रपट निर्मिती केली आहे. कादंबरीत सावरगावच्या शाळेतील घटना प्रसंग जास्त आहेत पण इतरही शाळेतील घटना प्रसंग कादंबरीच्या प्रारंभी आल्या आहेत. पण इतर शाळेतील प्रसंग चित्रपटात आले नाहीत. त्यात चित्रपटसृष्टी व व्यवसाय म्हणून काही मर्यादा असतीलही. ब्राह्मण पूजाऱ्याची पत्नी शाळेतील (सावरगाव) पाठकसाई आहे पण चित्रपटात केंद्रप्रमुख बोकीलबाई ही दाखवली आहे. पण कादंबरी जशी विषय मांडणी मुळे वेगळी ठरली तसाच चित्रपटही प्रेक्षकप्रिय ठरला हे मात्र नाकारता येत नाही.

या कादंबरीची समीक्षा समाजशास्त्रीय, चरित्रात्मक, मानसशास्त्रीय अशा विविध अंगानेही

करता येऊ शकते. पण विषय विवेचनाची मर्यादा लक्षात घेता काही दृष्टिकोन समोर ठेऊन या कादंबरीची समीक्षा मी केली आहे. माझ्या अकलनाच्या काही मर्यादा असतीलही हे मी मान्य करून येथे मी थांबतो...

संदर्भ सूची

- १.इंगळे रमेश, निशाणी डावा अंगठा, ग्रंथाली प्रकाशन, मुंबई, २००५,
- २.शोभणे रवींद्र, त्रिमिती, विजय प्रकाशन, नागपूर, २०१३
- ३.जाधव रा. ग. (संपा.), मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, खंड ७, भाग २, म.सा.प.पुणे, २००९
- ४.थोरात राजेंद्र, कुंकू ते दुनियादारी, चपराक प्रकाशन, पुणे, २०१९